

УДК 323.1

О. А. ТАРАСОВА, Л. С. ЧЕРНОУС, І. В. ГРАБОВЕЦЬ

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЙ НАЦІЇ ТА НАЦІОНАЛІЗМУ

Стаття присвячена актуальним проблемам етнополітики – нації та націоналізму. Автори спробували систематизувати різні підходи до трактування цих важливих феноменів суспільно-політичного буття. Розглянуто такі складові етносу, як історична територія, історична пам'ять, мова, релігія, держава. Відзначено, що мова, яка постійно змінює свою структуру й оновлюється, допомагає етносу передавати з покоління в покоління свій історичний досвід, безперервність і зберігати самобутність. Дороговказом для нації є національна ідея, яка зумовлена національним інтересом і тісно пов'язана з національною психологією.

Ключові слова: нація, націоналізм, етнос, етнополітика, історична пам'ять, мова, держава.

Глобалізація й ренаціоналізація світу є провідними тенденціями розвитку сучасності. Актуальності вивченню проблем нації та націоналізму надають сучасні регіональні кризи, зростання популярності праворадикальних і популістських партій та рухів.

У вітчизняній і зарубіжній науковій літературі існує велика кількість концепцій етносу, нації, національної ідеї, націоналізму. Сучасні теорії націй і націоналізму базуються на соціально-політичних концепціях діячів європейської Просвіти: Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо. Модернізовані й пристосовані такі ідеї цих мислителів, як принципи народного суверенітету, прав і свобод людини й народу, національної держави, сприяли створенню сучасної Західної цивілізації й стали основою для розробки сучасних теорій нації та націоналізму.

З'ясування сутності таких понять, як: етнос, нація, національна ідея, націоналізм, – є важливим для правильного прогнозування поведінки суб'єктів етнополітики.

Метою статті є аналітичний огляд наукових тлумачень понять «нація» та «націоналізм» і з'ясування політичних аспектів їх явищ, які вони позначають.

Етнос – стійка культурна спільність, що має єдину історичну територію чи зберігає символічний зв'язок з нею, спільні психологічні та культурні риси, які сформувалися протягом століть. Спільна *історична територія*, де відбувалися становлення й розвиток етносу, є важливим елементом. У свідомості членів етносу територія сприймається як священна земля предків. До основних етнічних елементів також належать історична пам'ять, мова, релігія, держава.

Історична пам'ять включає як міфи, так і реальні факти. Реальні факти – це природний ландшафт (краєвиди), елементи культури (могили, храми, замки тощо). Так, сучасні українці вважають себе нащадками Київської Русі, а греки – Античної Еллади, хоча обидва народи якісно відрі-

няються від своїх попередників, оскільки зазнали глибоких етнічних змін. *Релігія* закладає основу етнічної ідентичності, надаючи священного змісту нормам співжиття етносу й забезпечує етнічну інтеграцію. *Мова*, що постійно змінює свою структуру та оновлюється, допомагає етносу передавати з покоління в покоління свій історичний досвід, безперервність і зберігати самобутність. *Держава* також виконує функцію етнічної інтеграції, мобілізуючи шляхом воєн різні групи в єдиний етнос. Мобілізація етносу на воєнні дії мала найбільший ефект на рівні етносвідомості, оскільки проводила різку межу між «ми» та «вони».

Етнос утворюється двома способами: *об'єднанням* племен, міст-держав (полісів) і *поділами* внаслідок сектантського розколу або етнічного розпаду, при якому одна з етнічних груп відокремлюється від основного етносу й стає новою етнічною спільнотою. Етнос може оновлюватися, змінюватися або зникати. Повне зникнення етносу можливе лише за умови етноциду або геноциду. Оновленню етносу сприяють культурні запозичення, релігійна реформа, рух широких народних мас, міф про етнічну обраність. Широкий культурний обмін сприяє етнічному виживанню. Так, Японія почала швидко розвиватися, подолавши ізоляціонізм, а Реформація в Європі сприяла консолідації багатьох європейських етносів. Завдяки рухові народних мас часто відбувається самооновлення етносу. В Україні до таких рухів можна зарахувати братства, які не лише протистояли колонізації, а й сприяли культурному розвитку українців. Міф про етнічну обраність надає сили етносу в боротьбі за виживання, зміцнює віру у власне історичне призначення, викликає прагнення змінити себе, щоб виконати цю місію. Прикладом може слугувати історія єврейського народу.

Вищою формою етнічної спільності є нація. Від звичайної етнічної спільноти націю відрізняє не лише рівень соціально-економічного розвитку, а й внутрішня структура, заснована на соціальному принципі, а не на кровному спорідненні. Націю характеризують високий рівень національної свідомості та висока внутрішня згуртованість. В англійській мові під «нацією» розуміють плем'я і його етнічну територію, народ, етнічну спільність, незалежну державу, тобто «нація» позначає і етнічну спільність, і країну. В українській мові поняття «нація» вживають для позначення стійкої етнічної спільності. Нація має визначені ознаки: спільну територію, спільність економічного життя, мову, матеріальну й духовну культуру, етнічну самосвідомість. Більшість дослідників вважають, що основою для формування нації є колективна свідомість, почуття спільності, що виявляється в прагненні жити разом. Вища форма цього прагнення – бажання мати свою державу.

Розуміння нації базується на трьох концепціях: територіальній, етнічній, етнотериторіальній. *Територіальна концепція*, якої дотримуються західні дослідники, виділяє такі основні елементи нації: спільна територія, спільна громадянська культура, спільна економіка, єдині правова та політична системи. Нація включає ті самі елементи, що й етнос, але деякі з них

розуміють по-іншому. Для етносу спільна історична територія має символічний зміст, а для нації – тільки реальний (не може бути нації без території). Нація має ті цінності й норми, які поділяють усі громадяни, незалежно від етнічного чи соціально-класового походження, тобто спільну громадянську культуру. Наприклад, ідеї величі американської нації, рівних можливостей усіх громадян, офіційне визнання англійської мови, індивідуалізму становлять основу громадянської культури США, що формується всіма державними і громадськими інститутами. *Етнічна концепція* акцентує увагу на таких рисах нації, як спільне родове походження, мова, звичаї, народ як суб'єкт історії. *Етнотериторіальна концепція* поєднує в собі етнічний та територіально-громадянський принципи, пояснюючи формування нації навколо історичних цінностей корінного етносу (історичної назви, звичаїв, національно-державної символіки).

У дослідженнях походження націй можна виділити два провідні підходи: примордіалістський і модерністський.

Примордіалісти стверджують, що нації виникають тоді, коли сформувався етнос, який становить ядро імперсько-державного утворення. Вони проходять різні етапи розвитку, зберігаючи при цьому такі основні етнічні ознаки, як: мова, звичаї, національний характер. Відповідно до цього підходу, українська нація виникла в час існування Київської Русі.

Модерністи вважають, що нації формуються в період централізованої держави та зародження капіталістичних відносин, коли спільний ринок і юрисдикція держави створюють спільні політичні, економічні, юридичні та культурні риси на всій території проживання етносу або декількох етносів. Цей підхід передбачає декілька способів формування нації.

1. Державно-централізоване інкорпорування, базується на тому, що централізована держава, ядром якої є аристократична етнічна верства, об'єднує в собі інші регіони, етнічні групи, поширюючи на них єдину юрисдикцію держави, цінності, формуючи єдиний національний ринок. У XVII–XVIII ст. цей шлях пройшли такі європейські держави, як: Англія, Франція, Іспанія, Швеція, а в XIX ст. – Німеччина.

2. Перетворення імперій на національні держави, це характерно для тих країн, де національна держава утворювалась на основі колишньої імперії. Там правляча еліта, відмовившись від колоніальних претензій, на території колишньої метрополії намагалася об'єднати етнічні групи навколо цінностей територіального патріотизму. Таким чином утворилися Японська і Турецька національні держави на ґрунті Японської та Османської імперій.

3. Відокремлення колоній від імперії й утворення нації за територіальним принципом як об'єднання різноманітних груп. Цей шлях характерний для колоніальних народів, які здобували незалежність від імперій, оскільки там не існувало корінного етносу або він був винищений колонізаторами ще раніше, то процес формування нації відбувався за територіа-

льним принципом на поліетнічній основі. Таким чином формувалася американська нація та нації Азії, Африки й Латинської Америки.

4. Відокремлення колоній від імперій і утворення націй за етнічним принципом, шляхом інтеграції різних етнічних груп навколо титульного (корінного етносу). Цей підхід передбачає національно-визвольну боротьбу корінного народу за свою незалежність. Цей процес може мати декілька варіантів: нація формується на політичній основі за територіальним принципом, коли представники інших етнічних груп набувають статусу громадянства, але основою ідентифікації є національні цінності, історична назва, мова, звичаї, національно-державна символіка. Нація формується виключно на етнічній основі, а статус громадянства інші етнічні групи не отримують. Такий шлях формування нації характерний для народів Східної Європи й колишнього СРСР.

5. Відокремлення етносу від національної держави та формування нації на етнічній основі. Цей спосіб передбачає прагнення якоїсь великої етнічної групи відокремитися від національної держави й створити націю на етнічній основі. Наприклад, баски та каталонці в Іспанії, французи в канадській провінції Квебек, валлійці, шотландці у Великобританії.

Таким чином, не можна однозначно говорити про походження й сутність нації. В одному випадку виділяють певні об'єктивні ознаки нації, в іншому за основу беруть самосвідомість, а в третьому поняття «нація» є синонімом поняття «держави».

Дороговказом для нації є національна ідея, яка зумовлена національним інтересом і тісно пов'язана з національною психологією. У вітчизняній літературі національну ідею розглядали Г. Сковорода, М. Костомаров, Т. Шевченко, І. Франко, В. Липинський, М. Грушевський, Д. Донцов, О. Бочковський, С. Дністрянський та інші як рівень національного самоусвідомлення своєї сили, ваги, значущості, потреби в тому, щоб націю, народ поважали й шанували.

Послідовним прихильником національної ідеї незалежної української ідеї як ідеї незалежної української держави був В. Липинський. Він стверджував, що націю врятує від економічного розпаду та кривавої анархії тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території. Обґрунтовуючи ідею створення незалежної української держави, В. Липинський наголошує на її демократичному характері, підкреслюючи, що тільки демократія може стати твердою опорою демократії.

Аналізуючи думки українських учених про національну ідею, можна погодитися із сучасним її визначенням. «Національна ідея – політичний проект майбутньої нації, імператив її свідомості й чину, смисложиттєвий чинник національного розвитку, певний комплекс вірувань, національного світобачення і розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини-державотворця і співгромадянина; система ціннісних орієнтацій, що полягає в урахуванні інтересів всіх верств суспільства, усіх на-

родів; форма державного самоусвідомлення народу, показник того, як народ розуміє себе, своє місце і роль у світі»[4, с. 386–387].

Національна ідея, з одного боку, спрямовує націю на самовизначення, а з іншого – повинна залишити її в масах загальнонародської спільноти, утверджувати загальнонародські цінності й соціальну справедливість.

Зауважимо, що перші нації в Європі формувалися шляхом державної інкорпорації без мобілізації широких народних мас. А нації XIX–XX ст. виникали на основі сильних національних рухів з відповідною національною ідеологією. Це явище дістало назву «націоналізм».

Уперше термін «націоналізм», який набув поширення в повсякденній мові із середини XIX ст., застосував Йоган Горфрід Гердер в одному зі своїх творів у 1774 р. Але і в наш час тривають дискусії з приводу того, що таке націоналізм. Вчені так і не дійшли спільної думки з приводу визначення його сутності. Сучасна кількість його тлумачень збігається з кількістю різновидів його проявів, починаючи з XVIII ст. Більш-менш повне визначення націоналізму повинно включати всі його типові прояви протягом XIX–XX ст., зокрема націоналізм як державних, так і бездержавних народів.

У повсякденному мовленні «націоналістом» називають того, хто беззаперечно ставить інтереси своєї нації над інтересами інших націй, хто готовий знехтувати інтересами інших націй заради святого егоїзму своєї власної. Виходячи із цього, націоналізм можна трактувати як перебільшену, не толерантну форму національної свідомості. Один з найвідоміших західноєвропейських дослідників націоналізму Е. Д. Сміт, намагаючись знайти спільні ознаки для всіх різновидів націоналізму, наводить такі основні міркування:

- 1) людство природним чином поділяється на нації;
- 2) кожна нація має свій самобутній характер;
- 3) джерелом усієї політичної влади є нація, колектив у цілому;
- 4) задля свободи й самозвершення люди повинні ототожнювати себе з нацією;
- 5) нації можуть реалізувати себе тільки в їхніх власних державах;
- 6) відданість нації-державі перевершує інші відданості;
- 7) найважливішою умовою всесвітньої свободи й гармонії є зміцнення національної держави [3, с. 13].

Такий підхід можна назвати націоналізмом у широкому значенні слова. Такий націоналізм протягом кількох століть не виступав у Європі у вигляді окремої політичної ідеології. Він був складовою таких традиційних європейських ідеологій, як: консерватизм, лібералізм, соціал-демократизм, комунізм, фашизм. Термін «націоналізм» вживають у широкому значенні як ідеологію, націлену на утвердження нації та національних держав, коли говорять про XIX ст. як про «добу націоналізму».

Явище XX – початку XXI ст. – націоналізм у вузькому значенні слова. Він виникає одночасно з «націоналістичними» політичними партіями,

які позиціонували себе як конкуренти інших партій у боротьбі за політичну владу. Відомий дослідник націоналізму П. Альтер зауважує, що націоналізм є політичною силою, яка визначала особливості європейської та світової історії протягом останніх двох століть більшою мірою, ніж ідеї свободи. У своїй статті «Націоналізм: проблема визначення» він наголошує, що розмаїття тих політичних явищ, які об'єднують під назвою «націоналізм», вказує на багатозначність цього терміна, який сьогодні широко застосовують у політичному та науковому мовленні [3, с. 211].

Автор численних книг і статей з проблем націоналізму, один з найвідоміших його дослідників Е. Гелнер вважає, що утвердження нації як центральної цінності характеризує націоналізм як політичну ідеологію, головним постулатом якої є вимога збігу кордонів держави з кордонами нації. Таку державу й стали називати «національною». Насправді, націоналізм є ідеологією, що намагається утверджувати державу саме такого типу. Так, Е. Гелнер вважає національну державу базисним елементом міжнародного порядку: відносини між державами є, перш за все, відносинами між націями, а національні інтереси – їхній вирішальний чинник [3, с. 119].

Націоналізм – досить суперечливе політичне і духовне явище. На думку Ентоні Д. Сміта, це політичний рух, який відрізняється лояльним ставленням його учасників до власної етнічної або національної спільноти, ознаками якої є міф про спільне походження та культуру, історична пам'ять, зв'язок з батьківщиною тощо. Ця лояльність, базуючись на спільних родинних зв'язках та спорідненості політичних ідеологій, витісняє прихильність до інших груп і призводить до прагнення етнічних та національних спільнот мати власну незалежну державу.

Націоналізм також визначають як психологію, соціальну практику, ідеологію, світогляд і політику підлеглості одних націй іншим, пропаганду національної винятковості й переваги, розпалювання національної ворожнечі та конфліктів.

У сучасній науці переважають чотири основні підходи до визначення проблем націоналізму: позитивний, негативний, дуалістичний і критичний.

Представники *позитивного підходу* розглядають націоналізм як:

- політичну й антропологічну теорію про природний поділ людства на нації;
- право кожної нації на суверенну державу;
- теорію про збереження національної культури;
- настанову, що підносить національні характеристики народу (мова, культура, традиції).

Представники *негативного підходу* в дослідженні проблем націоналізму вважають його помилкою, яка підриває стабільність, створює конфлікти, призводить до революцій та війн і спричиняє катастрофічні наслідки для людей.

Представники дуалістичного підходу відзначають, що націоналізм – це своєрідний двосічний меч, одне лезо якого може бути силою для

об'єднання, інше – енергією для руйнування. Необхідно підкреслити, що цей підхід, маючи ряд позитивних моментів, «кульгає» на морально-оціночні критерії.

На думку представників критичного підходу, націоналізм – це багатомірне, надзвичайно складне й суперечливе явище, динамічний і об'єктивний процес з певними законами та тенденціями [1, с. 23].

Зауважимо, що феномен націоналізму торкається як раціональної, так й ірраціональної сфери людського буття, а багатоманітність його трактувань свідчить про прагнення об'єктивно пізнати це явище.

Список використаної літератури

1. Іванішин В. Нація. Державність. Націоналізм. Дрогобич, 1992. 177 с.
2. Колодій А. Проблеми нації і націоналізму в сучасній західній науковій літературі. *Народознавчі зошити*. 2002. № 2. С. 199–211.
3. Націоналізм. Антологія / упоряд. Олег Проценко, Василь Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. 872 с.
4. Політологічний енциклопедичний словник. Київ : Генеза. 2004. 736 с.

Стаття надійшла до редакції 12.08.2018.

Тарасова О. А., Черноус Л. С., Грабовец И. В. Политические аспекты наций и национализма

Статья посвящена актуальным проблемам этнополитики – нации и национализму. Авторы делают попытку систематизации различных подходов к трактовке данных понятий как важных феноменов социально-политического существования. Детально рассматривают такие составляющие этноса, как историческая территория, историческая память, язык, религия, государство. Отмечается, что язык, который постоянно изменяет свою структуру и обновляется, помогает этносу передавать из поколения в поколение свой исторический опыт, непрерывность и сохранять самобытность. Указателем развития для нации является национальная идея, которая обуславливается национальным интересом и тесно связана с национальной психологией.

Ключевые слова: *нация, национализм, этнос, этнополитик, историческая память, язык, государство.*

Tarasova O., Chernous L., Grabovets I. The Political Aspects of Nations and Nationalism

The article is devoted to topical issues of ethno-politics – the nation and nationalism. The authors attempt to systematize various approaches to the interpretation of these concepts as important phenomena of social and political existence.

It is indicated that the modern theories of nations and nationalism are based on the socio-political concepts of the leaders of the European Enlightenment.

The authors consider in detail such components of the ethnos as historical territory, historical mash, language, religion, state. It is also noted that the language, which is constantly changing its structure and being updated, helps an ethnos to transfer its generation experience, continuity and originality from generation to generation. The article describes two main ways of forming an ethnos – association and separation.

The authors agree with the widespread view that the highest form of the ethnic community is a nation. This statement is supported by the fact that each nation has certain characteristics – a common territory, common economic life, language, material and spiritual culture, ethnic identity. In the article, the authors consider the essence of the three main concepts of the nation – territorial, ethnic and ethno-territorial.

In the study of the origin of nations, the authors rely on two leading approaches: primordialist and modernist, as those that define different paths for the formation of nations. Thus, the authors conclude that, according to the first approach, the Ukrainian nation emerges during the times of Kyivska Rus.

The authors consider the unconditional fact that the development index for a nation is a national idea, which is conditioned by national interest and is closely connected with national psychology. Having considered various historical and modern approaches to the essence of the national idea, the authors concluded that the national idea, on the one hand, directs the nation to self-determination, and, on the other hand, leaves it to the masses of the human community, asserts universal values and social justice.

The logical link in the consideration of the stated problem is the study of nationalism as a form of national consciousness. Nationalism is viewed as a rather contradictory political and spiritual phenomenon, which is presented as a psychology, social practice, ideology, worldview and policy of subordination of one nation to others, propaganda of national exclusivity and advantage, incitement of national hostility and conflicts.

Having considered all aspects of the stated problem, the authors concluded that the phenomenon of nationalism concerns both the rational and the irrational sphere of human existence. Moreover, the versatility of his interpretations indicates the desire to objectively know this phenomenon.

Key words: *nation, nationalism, ethnos, ethnopolitics, historical memory, language, state.*